

ORIENTALISTA NAP 2000

SZERKESZTETTE:

BIRTALAN ÁGNES ÉS YAMAJI MASANORI

MTA ORIENTALISZTIKAI BIZOTTSÁG
ELTE ORIENTALISZTIKAI INTÉZET

BUDAPEST 2001

MONGOL SZÍN-TÉZIS

Khabtagaeva Baiarma

Szegedi Tudományegyetem, Altajisztikai Tanszék

6726 Szeged, Egyetem u. 2.

bkempf@freemail.hu

Dolgozatom egy, a mongolisztikában elhanyagolt területnek számító témával, a mongol színnevekkel foglalkozik. Korábban, a mongol színnevekkel Poppe 1977-es cikke foglalkozott, melyben a színnevek jelentésánál tárgyalja, valamint Žukovskaja 1988-as műve, melyben a mongol színnevek kulturális szimbolikáját írja le.

A mongol színnevek többféle szempont alapján is csoportosíthatóak. Dolgozatomban a mongol nyelvemlékek és mongol nyelvek színneveit kulturális, jelentéstani, eredet és etimológiai szempontból vizsgálom. Munkám elsődleges célja volt, hogy kiderítsem, vannak-e olyan szuffixumok a mongol nyelvekben, melyek kizárólag csak színnevekhez kapcsolódhatnak. Egy nagyobb, a színnevekből történő szóképzéssel foglalkozó munka folyamán 50 szuffixum került tárgyalásra, melyek színnevekhez és más szemantikai csoportokhoz járulhatnak, valamint 58 szuffixum, melyek csak színnevekhez, illetve színnévből képzett szavakhoz kapcsolódhatnak.

1. Kulturális szempont

A színnevek nagy szerepet játszanak az emberek hétköznapi életében, történelmében és vallásában. Jól mutatják ezt azok a szócsaládok és élőnyelvi kifejezések, melyek színnevekből lettek képezve. Így például a jó és rossz oppozíciójaként fontos szerep jut a szakrális szimbolikában a fekete és a fehér színnek. Ahogy a fehér szín a szent dolgok jelzője¹, úgy a fekete jelöli a gonoszságot, egyszerűséget, szegénységet. Az ordosz nyelvben tabu övezi a kék színnevet, melyet csakis az ég, és az abban megtestesülő istenség jelölésére használnak. Más dolgok jelölésére a kék helyett a sűrke színnevet használják.

Szintén fontos szerepe van a színneveknek az égtájak jelölésében, az észak színe a fekete, a dél színe a piros, a keletet késsel jelölik, a nyugat pedig fehér. Külön jelölik a középsőt is, ennek jele a sárga. Ugyanezt az öt színt (és az öt őselemet) használják a 60 éves ciklus éveinek jelölésére. Mindegyik szín egy-egy őselemet jelöl, így a fehér a vas színe, a vörös a tűzé, a sárga a földé, a fekete a vízé, a kék (zöld) pedig a fáié.²

¹ Pl. a tejé, a mongolok egyik fő táplálékforrása; a kumisze, a kumiszé, a Fehér Hónapé (az újévi ünnepek időszejé).

² Pl. 1999 a föld, nőstény sárga nyúl éve; 2000 a vas, fehér sárkány éve.

Színnevek fordulnak elő különböző vallások megnevezéseiben is. Így a fekete vallás a sámánizmus, a sárga vallás a lámaizmus a lámák sárga fejfedője miatt, a fehér vallás a kereszténység, mivel a kereszténység nyugat felől jutott el a mongolokhoz.

2. Jelentéstani szempont

Jelentéstani szempontból a mongol színneveket **alap** és **tárgyi színnevekre** lehet felosztani, az alap színneveken belül pedig **egyszerű** (*boro* „szürke”, *čagan* „fehér”, *köke* „kék”, *küreng* „barna”, *nil* „lila”, *noğugan* „zöld”, *qara* „fekete”, *sira* „sárga”, *ulağan* „piros, vörös”, *yağan* „rózsaszín”) és **összetett színnevekre** (*boro ulağan* „lila”, *čagan boro* „világos szürke”, *čengkir köke* „világoskék, galamszín”, *qara boro* „sötét barna”, *köke boro* „hamuszürke”, *küreng ulağan* „vérszín, bíbor piros”).

Az alapszínnevek csoportjába kerültek azok a színnevek, amelyek bármely dolog jelölésére használhatóak, ellentétben a **tárgyi színnevekkel**, amelyek használata behatárolt, pl. csakis állatok szőrszínét jelölhetik: *buğural* „szürke, deres”, *čabidar* „fehér sörényű s sárga v. vörös (mén)”, *keger* „pej”, *qaliğun* „fekete sörényű s farkú (esetleg gerincén fekete csikú) fakó mén”, *qulu* „fekete sörényű, farkú, hátgerincén fekete csikú, fakósárga ló”, *sağaral* ~ *saral* „hamuszürke, egérszürke”.

3. Színnevek metaforikus értelemben

Az alapszínnevek többnyire használhatóak metaforikus és átvitt értelemben is, pl. erősítő és fokozó szerepben: burját *sagān žabar* „metsző hideg”, *xüxe xabar* „nehéz tavasz”, halha *ulān salxi* „porvihar”, írott-mongol *qara tamaki* „ópium”, *qara araki* „erős pálinka”; illetve egyszerűséget fejeznek ki a következő kifejezésekben: burját *boro edyēn* „egyszerű étel”, *boro arga* „itthoni gyógykezelés”, *ulān tamxin* „gyenge dohány”, *xara xün* „világi ember (nem láma)”, halha *cagān bičig* „könnyen olvasható szöveg”; *xar xel* „beszért nyelv, konyhanyelv”.

A színnevek jelentéstartalma nem minden esetben szorítkozik az alapszínre. Például a kék színnév jelölhet kéket és zöldet, és ugyanígy a szürke színnév is használható szürke és barna jelentésben.

Az összetett színnevek esetében egy színnév nem alkothat párt bármely más színnévvel, csakis azzal, amely a színskálán körülötte foglal helyet.

4. Színnevek használata főnévként

Nem ritka a mongol nyelvekben, hogy színnevek főnévként használhatóak:

čagan „fehér” ⇒ a) „szem és tojás fehérje”; b) „forralt oltott tej vagy forralt tejbor, kumis”; c) „gyász”; d) burját „nyáron született bárány”

noğogān „zöld” ⇒ „zöld (növényzet); fű; zöldség”

qara „fekete” ⇔ „féltekenység, irigység”

sira „sárga” ⇔ a) „tojás sárgája”; b) „gyomorégés, másnaposság”; c) „epe, düh, harag”

5. A tarkaság kifejezése:

A tarkaság kifejezésére használt színnevek eredetileg állatok szőrszínét jelölte, azonban használatuk mára általánossá vált. Pl.: *alag; čouqur; eriyen*.

6. Az eredet szempontja

Eredet szempontjából a mongol színnevek két csoportra oszthatóak. Az első csoportba az elsődleges színnevek tartoznak, melyek csakis színnévi jelentésűek, pl. *ulağan [čisun]* „vörös [vér]”, *qara [nidün]* „fekete [szem(ek)]”, *köke [nağur]* „kék [tó]”, illetve vannak olyan színnevek a mongolban melyek színnévi jelentése csak másodlagosan, egy korábbi jelentésből alakult ki, pl.:

- fémnevekből: *altan* „arany” ⇔ *altan tariyan* „aranyló búzatábla”, *mönggen* „ezüst” ⇔ burját *müngen müšed* „ezüstös csillagok”, *nomin* „lazurit” ⇔ burját *nomin xüxe nyüden* „lazuritkék szemek”, *širü* „korall” ⇔ burját *širü ulān xasar* „korállvörös arc”;
- természeti jelenségek nevéből: *gal* „tűz” ⇔ burját *gal ulān oi* „vöröslő őszi erdő”, *časun* „hó” ⇔ burját *sagān sahan samsa* „hófehér ing”, *ünesün* „hamu” ⇔ *ünesün öngge* „hamuszín”;
- állatok nevéből: *anggir* „sárga réce” ⇔ *anggir šir-a* „vöröses sárga”, *buğur-a* „hímteve” ⇔ *buğural toluğai* „ész fej”, *jeğeren* „gazella” ⇔ *jeğerde* „rőt, rötös”, *qaligun* „vidra” ⇔ burját *xalyūn xara ühetei* „sötétfekete haj”, *qung* „hattyú” ⇔ burját *xun sagān xonin* „hófehér juh”; *temegen* „teve” ⇔ Houa-yi yi-yu *täm’än öñgö* „sárgás barna, barnás”
- olyadék-, anyagnevekből: *čisun* „vér” ⇔ burját *šuhan zērde ünge* „vérvörös”, *dabırqai* „gyanta, mézga” ⇔ *dabırqai qara* „teljesen fekete”, *köge* „korom” ⇔ burját *xō xara nīdxenūd* „szénfekete szemöldök”.

7. Etimológiai szempont

Etimológiai szempontból a mongol színnevek vegyes képet mutatnak. Egy nagyobb csoportot alkotnak a török eredetű színnevek, melyek igen korai kölcsönzések. Az altajisztikai szakirodalom egy része ezeket ősi altaji szavaknak tartja:

boro ⇔ régi török *bōz* „szürke”

qara ⇔ régi török *qara* „fekete”

köke ⇔ régi török *kök* „égszínkék, kék, szürkéskék”

sira ⇔ régi török **sira* ⇔ *sāriğ* „sárga”

Szanszkrit eredetű színnév a mongolban a lila jelentésű *nil* ⇔ szkr. *nīla*.

Mongol eredetűnek tartják azokat a színneveket, melyek alkotóeleme a produktív mongol +*GAn* szuffixum. Ezen színnevek mongol eredetét bizonyítja, hogy mongolból morfológiailag etimologizálhatóak:

ča-ġan „fehér” ⇔ **ča* v.ö. *časun* „hó”, MNT *čaqa'an*, *čaqān* „fehér”

noġo-ġan „zöld” ⇔ **noġo* v.ö. Zhiyuan yiyu *nu'o* „kék, indigókék”

ula-ġan „piros, vörös” ⇔ **ula* v.ö. *ulayi-* „piroslik, vöröslik”

ya-ġan „rózsaszín” ⇔ **ya*

8. A színnevekhez kapcsolódó szóképzés

A színnevekből történő szóképzésnek több módzata ismert. Az egyik ezek közül a **fokozó előtag** útján történő szóképzés, mely a színnév erősebb árnyalatát képi, pl. *čaḅ čaġan* „hófehér”, *čeb čegen* „teljesen fehér, világos”, *čeb čengker* „mély égszínkék”, *qab qara* „teljesen fekete”, *köb köke* „teljesen kék vagy zöld”, *nob noġoġan* „teljesen zöld”, *sib sira* „teljesen sárga”, *ub ulaġan* „teljesen vörös”, *yab yaġan* „nagyon rózsaszín”.

A színnévből való szóképzés legelterjedtebb módja a **szuffixáció**. A szuffixumok kapcsolódhatnak abszolút tövekhez, illetve már képzett szavakhoz. A szuffixumok illeszkedve a mongol nyelvre jellemző magánhangzó-harmóniához, vokalizmusukban követik a tövet.

Ezek között funkciójuknak megfelelően megtalálhatóak a denominális nomenképzők (NN), denominális verbumképzők (NV), deverbális nomenképzők (VN) valamint deverbális verbumképzők (VV).

Mivel a produktív képzőket a grammatikák általában tárgyalják, a dolgozat további részében a korlátozott produktivitású képzők néhány tulajdonságát szeretném megemlíteni.

Az 58 képző a következőképpen csoportosítható:

a) 11 képző bármely mongol nyelvben, bármely mongol színnévből képezhet új szót:

– NN +*Gči(n)*, mely nőstény állatok színnevét képi: *alaġči* „tarka nőstény”, *boroġčīn* „szürke nőstény”, *čaġaġčīn* „fehéres nőstény”, *jeġerdeġči* „rőt, rötös nőstény”, *ölöġčīn* „szürke szuka”, *qulaġči* „fakósárga kanca”;

– NN/A +*bir* ~ +*Ur* mely színnevek árnyalatát képi: *čaġabir* ~ *čaġabur* „fehéres, fehérlő, világos színű”, *noġobir* „zöldecs”, *noġobur* „sötét zöld”, *ulaġabur* „pirosos, vöröses”; *ulabur* ~ *ulabir* „sárgászöld, narancsvörös”; *qarabir* „feketés”; *kökebüir* „kékcs, világos kék”; *yaġabur* „rózsás színű, rózsaszínbe hajló”.

b) 23 képző minden mongol nyelvben előfordulhat, de csak egy színnévből képez új szót:

– NN +*KUIAi* mely madárnevet képez: *čaqulai* „sirály”: v.ö. halha *caxlai*, burját *saxali*, kalmük *tsaxalä* ~ *tsaxalā*, ordosz *Džaxalä*, arukhoresin, bárin *čaxlē*, csakhar *džaxlai*;

– NA +*GAl* mely lószínnévet képez: *sirġal [morin]* „fehér ló vöröses pettyekkel; pej”, v.ö. MNT *širqa* „szürke”, Muq. *sirġa [morin]* „fakó

ló”, Zhiyuan Yiyu *širqal* [muri] „homokszínű ló”, halha *šargal* „fehérbe kevert narancs szín”: *šargal ulān xurgan jasā* „növ. narancs vörös mák”, *šargal süwē cagān* „áll. aranylile”, burját *šargal* „fakó (lószín), fehérés, szőkésfehér (hajszín)”, dahur *šargal* „fakó”, kalmük *šargal* „sárga, szalmaszín, sárgás”, ordosz *šargul* „világos kávészínű, fehérés ló fekete patával”.

c) 12 képző csak egy mongol nyelvből mutatható ki és csakis egyetlen színnévhez kapcsolódhat:

- NN +mbAi mely madárnevet képez: MNT *qarambai* „a fekete vadkacsa egy különleges fajtája”;
- NN +dU (madárnevet képez): MNT *quladu* „egerészkánya”;
- NN +bAs halha *ulbas* „vörös fény v. tűz felvillanása, felizzása” ⇐ **ulbas*.

d) 12 képző egy modern nyelvből és az irodalmi mongolból mutatható ki, több színnévhez is kapcsolódhat:

- NN +čU (állat- és növényneveket képez): *kökečü* „áll. jégmadár”, halha *xöxöč*; *ulağaču* „mit. farkasra hasonlító állat, vörös fejjel, hegyszorosokban él” halha *ulāgč*; *siraču* „növ. nádpálma”, halha *šarc* „szibériai cédrus”;
- NA +dŪ (színnév árnyalatát képz): *čayibardū* „fehéres”: ~ *mogoi-yin idegen* „halványvarjúháj”, halha *caiwardū mogoin idē*; *kürendü* „barnás”, halha *xürendü*.

Tehát a munka folyamán sikerült elkülöníteni a mongol képzők egy csoportját, amelyek csakis egy jól meghatározott szemantikai csoporthoz, esetünkben a színnevekhez kapcsolódhatnak. A kutatás során előkerült összes képző bemutatása e dolgozat kereteit szétfeszíti, ezért csak egy kisebb példaanyag idézésére kerülhetett sor.

Felhasznált irodalom

- bárin, csakhar Todaeva, B. H.: *Mongol'skie jazyki i dialekty Kitaja*. Moskva 1960
- burját Čeremisov, K. M. (szerk.): *Burjaad-orođ slovar'*. *Burjatsko-russkij slovar'*. Moskva 1973
- Buryaad xelenei tobšo tailbari toli. Kratkij tolkovyj slovar' burjatskogo jazyka*. Ulaan-Ude 1992
- halha Cewel, J.: *Mongol xelnii towč tailbar tol'*. Ulaanbaatar 1966
- [A mongol nyelv rövid értelmező szótára]
- Damdinsüren, C. – Luwsandendew, A.: *Oros-mongol tol'*. Ulaanbaatar 1982
- Kara Gy.: *Mongol-magyar szótár*. Budapest 1998
- Luwsandendew, A.: *Mongol-oros tol'*. Moskva 1957
- [Mongol-orosz szótár]

- Houa-yi yi-yu** Lewicki, M.: *La langue mongole des transcriptions chinoises du 14-e siècle. Le Houa-yi yi-yu de 1389. 2. Vocabulaire-index.* Wrocław 1959
- irott mongol** Sečenčoġtu: *Mongġol üges-ün iġagur-un toli.* Kökeqota 1988
[A mongol szavak etimológiai szótára]
Kowalewskij, O. M.: *Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'.* I-III. Kazan' 1844-1849
Lessing, Ferdinand D.: *Mongolian-English Dictionary.* Bloomington 1996
- kalmük** Ramstedt, G. J.: *Kalmückisches Wörterbuch.* Helsinki 1935
- MNT** Haenisch, E.: *Wörterbuch zu Manghol-un Niuča Tobča'an.* Leipzig 1939
Kozin, S. A.: *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaja hronika 1240 g. pod nazvanieŋ Mongġol-un niġuča tobčijan.* Moskva – Leningrad 1941
- Muq.** Poppe, N. N.: *Mongol'skij slovar' Muqaddimat al-Adab.* I-II. Moskva – Leningrad 1938
- ordosz** Mostaert, Antoine: *Dictionnaire ordos.* I-III. Peking 1941-1944
- Poppe** Poppe, N. N.: The use of colour names in Mongolian. In: *The Canada-Mongolia Review.* 3. (1977), pp. 118-134.
- régi török** Clauson, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-thiteenth-Century Turkish.* Oxford 1972
- Zhiyuan Yiyu** Kara, G.: Zhiyuan Yiyu. Index alphabétique des mots mongols. In: *Acta Orientalia Hung.* 44, pp. 279-344.
- Žukovskaja** Žukovskaja, N. L.: *Kategorii i simvolika tradicionnoj kul'tury mongolov.* Moskva 1988